

РОЗКРИТТЯ СТЕРЕОТИПІВ У ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЯХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ, ЩО ОБ'ЄКТИВУЮТЬ ПОНЯТТЯ «СІМЕЙНЕ ВИХОВАННЯ»

У статті розглядаються стереотипні уявлення українців про сім'ю, що презентуються фразеологічними одиницями на позначення поняття «сімейне виховання», зокрема ті, що вербалізують систему уявлень українців про стосунки в родині.

Ключові слова: стереотип, сім'я, фразеологічна одиниця, етнос, сімейне виховання.

Ткаченко Е. В. Раскрытие стереотипов во фразеологических единицах украинского языка, которые объективируют понятие семейного воспитания. *В статье рассматриваются стереотипные представления украинцев о семье и их отражение во фразеологических единицах, которые объективируют понятие «семейное воспитание». Подробно анализируются фразеологические единицы, вербализирующие систему представлений украинцев об отношениях в семье.*

Ключевые слова: стереотип, семья, фразеологическая единица, семейное воспитание.

Tkachenko O. V. Stereotypes explication in phraseological units of the Ukrainian language that objectify the notion of “family upbringing”. *The article deals with the Ukrainians' stereotypes about family and represents the phraseological units that objectify the notion “family upbringing”. The phraseological units that verbalize the Ukrainians' system of notions about family relationships are analyzed in details.*

Keywords: stereotype, family, phraseological unit, family upbringing.

Одним із основних джерел формування свідомості дитини педагоги (О. В. Духнович, В. Г. Захарченко, А. М. Ноур, С. Ф. Русова, М. Г. Стельмахович, В. О. Сухомлинський) і психологи (І. Д. Бех, О. І. Власова, А. К. Дмитренко, П. Є. Мармазинська, О. С. Тарновська) називають родину. Саме в цьому середовищі формуються первинні уявлення дитини про навколишній світ і прищеплюються базові навички. «Традиційна українська родина — то перша школа любомудрості, національного виховання, світлиця моральних чеснот і благородних вчинків, плекальниця пошанівку рідної мови, народних звичаїв, традицій, свят, обрядів, символів, побутової і громадської культури. Національна психологія й характер, духовний світ українця, менталітет теж формуються у родинному колі» [9: 118]. Не дарма в народі говорять, що людина пізнає світ, з перших днів життя, коли засвоює знання (інформацію) з *молоком матері* (*Пісня входить в духовне єство з молоком матері* (А. С. Малишко); *Я — українець. З молоком своєї матері, з коліски Я мову взяв* (І. І. Нехода)). С. Ф. Русова зазначає, що «в родинному житті кожна дитина є живою клітинкою <...>, а родинне виховання залишається ще таки найкращим природним осередком для дітей» [3: 25].

Спостерігаючи за стосунками в родині, дитина знайомиться з базовими поняттями про сім'ю та взаємини в ній, учиться поваги до старшого покоління, засвоює соціальні ролі. Яскравим прикладом реалізації отриманих на практиці знань є роліві ігри, коли діти приміряють на себе функції

дорослих. Граючи в «доньки-матері», дитина відтворює поведінку батьків: переносить засвоєні в родинному колі знання про роль кожного з членів сім'ї в ігровий процес. Певні знання про родину та соціальні функції дорослих у ній формуються й у дітей, які виховуються в неповних сім'ях або в дитячих будинках. Однак, цю інформацію діти отримують і з інших джерел, наприклад із живого мовлення, казок, телебачення тощо. Можна припустити, що подібна інформація відрізняється від практичної, оскільки вона видається за штучно створену відповідно до стереотипів.

Метою цієї розвідки є декодування стереотипів у фразеологічних одиницях української мови, що об'єктивують поняття «сімейне виховання».

Об'єктом дослідження називаємо стереотипи, пов'язані з поняттям «сім'я» і вербалізовані фразеологізмами української мови, а предметом – фразеологічні одиниці, що об'єктивують поняття «сімейне виховання».

Фразеологічна система мови маніфестує ментальний досвід етносу. О. О. Селіванова зазначає, що «фразеологізми і паремії становлять лінгвосоціотичні феномени, які фіксують у стійкій формі особливості емічної реальності, колективного рефлексивного досвіду етносу, стереотипи етносвідомості та архетипи колективного несвідомого, коли вони є продуктом їх синтетичної взаємодії. Цим вони символізують специфіку нелокального соціокультурного поля етнічного суспільства» [4: 6].

Дослідження фразеологічної мовної картини світу з метою розкриття певного ментального досвіду народу потребує звернення до сфери когнітивної лінгвістики, одиницею вивчення якої є концепт — «ментальне утворення, що становить збережені в пам'яті людини значущі усвідомлювані типізовані фрагменти досвіду. Типізованість цих одиниць закріплює уявлення у вигляді різноманітних стереотипів, їх усвідомлюваність дає можливість передавати інформацію про них іншим людям, їх значущість закріплюється в індивідуальному та колективному досвіді як важлива характеристика дійсності» [2: 8]. Таким чином, когнітивний аналіз фразеологічних одиниць допоможе простежити фіксовану в цих одиницях інформацію, дослідити засоби вербалізації певних стереотипів.

Проблема стереотипу розглядається не лише в лінгвістиці, а й у роботах соціологів, психологів, етнопсихологів, психолінгвістів (В. С. Агеев, Ю. Д. Апресян, Л. Г. Гусякова, Я. Л. Коломинський, І. Кон, Г. У. Кцова, У. Ліппманн, Ю. Є. Прохоров, Ю. О. Сорокін, Г. Тажфел, С. М. Толста). Специфіка їх вербалізації аналізується в працях етно- та психолінгвістів, лінгвокультурологів: (Є. Бартмінський, В. В. Красних, В. М. Богуславський, Н. В. Уфимцева, Т. В. Цив'ян). На думку науковців, стереотип — «детермінована культурою, упорядкована й фіксована структура свідомості, фрагмент картини світу, що уособлює результат пізнання дійсності певним угрупованням і є схематизованою стандартною ознакою, матрицею предмета, події, явища» [5: 579]. Н. Б. Годзь указує на таку властивість стереотипу, як «миттєва оцінка» та «архетипність форми» [1], а М. О. Шведова підкреслює саме нормативність та усталеність, загальноприйнятність уявлень, що стали стереотипними [10].

Наше дослідження стосується проблем національних стереотипних уявлень українського народу про сім'ю та стосунки в ній, що відбиті у фразеологічному складі української мови. Для глибинного аналізу необхідно визначитися з тлумаченням самого поняття родини в українській картині світу.

В академічному тлумачному словнику української мови читаємо: «Родина — 1. Група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом; сім'я <...>. 2. Група людей, народів, націй, згуртованих дружбою, спільною діяльністю, спільними інтересами <...>. 3. Родич або родичка кого-небудь <...>. 6. Рід, покоління кого-небудь. <...>» [6]. Відповідно до тлумачень, можемо узагальнити, що родиною називається частина соціуму, представники якого поєднані кровними зв'язками чи спільними інтересами, діяльністю. Ураховуючи наявність соціальних взаємин, вважаємо за потрібне розмежовувати сім'ю та суспільство (можуть збігатися інтереси та соціальні функції). Отже, родина — це частина соціуму, що має індивідуальний простір — матеріальний та моральний.

Поняття «сімейне виховання» представлене 86 фразеологічними одиницями. Аналіз фактологічного мовного корпусу показав, що можна виокремити п'ять тематичних груп, які відбивають уявлення українського народу про родину та створюють образну картину сімейного побуту та внутрішніх взаємин.

Найбільшою за кількістю є група, що презентує процес сімейного життя (27 ФО): *як у людей, пуд солі з їсти, прирости до серця, носити на руках, водою не розлити, розбити глек, нести хрест, виносити сміття з хати, душа в душу, як брат з сестрою, дороги розійшлися, пустити в світ, під крило брати, поставити на ноги, під каблучком, як кішка з собакою, життєве море, відіграти змію біля серця, наставити роги, скочити в гречку (кропиву), як горох при дорозі, зайвий рот, солом'яний вдівець, солом'яна вдова, чужа кістка, сьомі вода на киселі, через вулицю бондар, сидати на шию.*

Другу групу формують одиниці, що вказують на прагнення українців до створення родини або орієнтують на прийняття чи відмову від шлюбних стосунків (22 ФО): *зав'язати косу (хустку), зав'язати голову, зв'язати руки, покрити голову, ставати на рушнику, уступити в закон, сісти на посад, обміняти хліб, до пари, у парі, подавати рушники, повернутися з рушниками, піч колупати, запропонувати руку й серце, просити руки, дбати рушники (скриню), на порі стати, на виданні, на віру, давати гарбуза, дати відкоша, дістати гарбуза, не пара.*

Опозиційною до другої виступає група, що вказує на відсутність родини, окреслює одинаків (10 ФО): *відрізана скиба, ні роду ні племені, як байбак у норі, ні роду ні приплоду, один одинцем, як палець, як билина (в полі), посивіти на пні, вільний птах, вільний козак.*

Четверта за кількістю група вміщує фразеологізми, що вказують на створення домівки, ведення господарства та опозиційні до цього поняття одиниці (16 ФО): *звити гніздо, голову прихилити, насиджене гніздо (кубельце), кинути якір, пускати коріння, як у віночку, ні кола, ні двора, переїжджа сваха,*

перелітний птах, у світах, у світ, стати на ноги, входить в колою, вибитися з колії, обтирати кутки.

П'ята група одиниць вербалізує уявлення про важливість симпатії, прояву почуттів у процесі міжособистісних стосунків (11 ФО): *припасти до серця, дама серця, западати в серце, віддати серце, ланки мостити, закрутити голову, вішатися на шию, топтати стежку (доріжку), накинути оком, підбивати клинця, смалити литки.*

Група, що вербалізує процес сімейного життя, представлена 27 фразеологічними одиницями, які, у свою чергу, діляться на тематичні підгрупи. 5 ФО інтерпретують поняття спільного родинного життя як душевну близькість, добре ставлення та дружні взаємини: *носити на руках, прирости до серця, водою не розлити, душа в душу, як брат з сестрою – «І щоб жили ви з Настею, як голуб'ята, душа в душу, щоб наша єдина донечка нас, старих, тішила...»* (З. Тулуб. Людолови) [8: 54]. Компонентний склад названих одиниць актуалізує значення єдності, тобто родина маніфестується як єдине неподільне, навіть фізично, ціле (*прирости, не розлити*).

5 ФО відбивають стереотипні уявлення українців про сам процес сімейного життя: *житейське море, пуд солі з їсти, як горох при дорозі, нести хрест, як у людей – «А якось посеред літа вирішили ми всім сімейством прибудувати до хати веранду – щоб було як у людей»* (Григор Тютюнник. У кравчини обідають) [8: 103]. Одиниці, що вербалізують цю групу, ураховують як позитивні моменти сімейного життя, так і випробування, труднощі (*горох при дорозі –* указує на типовий для українців стан соціальної незахищеності родини, *нести хрест –* стереотипне уявлення про необхідність терпіти будь-які негаразди). Неоднорідний плин життя сприймається українцями як типова ситуація (*як у людей –* підкреслюють прагнення українців до подібності з іншими; може вживатися на позначення рівня статків). Невелика кількість фразеологізмів маніфестує інформацію, що сімейне життя не може бути одноманітним, але вказує на його стійкість і тривалість (*море –* безмежна глибінь, *пуд –* велика кількість). Так ФО *житейське море* указує на стереотипне уявлення про певну монотонність сімейних обов'язків та їх нескінченність; *пуд солі з їсти –* готує до ряду проблем, які необхідно розв'язувати, але вказує на можливість їх подолання, часто вживається зі словом *разом*.

Про проблеми в родині йдеться в іншій підгрупі, що складається з 11 ФО: *виносити сміття з хати, як кішка з собакою, тримати під каблучком, розбити глек, дороги розійшлися, сісти на шию, відіграти змію біля серця, скакати в гречку (кропиву), наставити роги, солом'яна вдова, солом'яний вдівець – «Ви тільки, бува, нічого не скажіть Давиду Онопрійовичу, бо ми й так живемо з ним як кішка з собакою»* (С. Добровольський. Тече річка невеличка) [8: 77]. Створюючи образну картину незгоди в сім'ї, фразеологізми узагальнюють уявлення мовців. Так уявлення про сімейну невірність передають одиниці *скакати в гречку (кропиву)* та *наставляти роги*: *«Ну, то як ви думаєте, чи то йому дуже вподобалося, що його жінка в гречку скаче?»* (Б. Грінченко. Під тихими вербами) [8: 41]. Одиниці *солом'яна вдова* і *солом'яний вдівець* об'єктивують ситуацію, коли чоловік із дружиною не живуть разом, власне

ці ФО вживаються зі значенням жартівливого, іронічного ставлення, а спільний елемент *солом'яний* підкреслює крихкість, непевність ситуації: «*Настя добре розуміла, що в уяві цього одинокого солом'яного вдівця вона була найкращою з усіх жінок на світі*» (З журналу) [8: 55]. 4 фразеологічні одиниці говорять про негармонійне існування та мають переважно негативну конотацію: *розбити глек, дороги розійшлися, виносити сміття з хати, як кішка з собакою* («*Виступи повинні бути культурними. Щоб артиль не осоромити, начальство не підвести і сміття з хати не виносити*») (Є. Кравченко. Ноти й оселедці) [8: 193]. Фразеологізми, що належать до цієї підгрупи, указують на сварки та складне співіснування, близькість до втрати родини за умови постійних сутичок. Цікавим є лексичне наповнення – дієслівні слова-компоненти, за допомогою яких сварки інтерпретуються у цілісній семантиці ФО як факт знищення, що порушує цілісність, роз'єднує (*розбити, розійшлися, виносити*). Ще три фразеологічні одиниці інтимізують характер стосунків між членами сім'ї: *відгрівати змію біля серця, сісти на шию, під каблучком* («*Сучасний раб класифікується й поділяється на такі групи: раб побуту (переважно колекціонує килими)... раб домашній, приручений (у жінки під каблучком, чи коло спідниці); раб моди...*») (О. Черногуз. Як стати рабом) [8: 68]. Фразеологізми є носіями етнічного родинного досвіду та спрямовують увагу адресата на можливість зради та невдячності когось із близьких, обмеження власної свободи в родинному колі.

Про обмеженість родинного кола свідчить підгрупа, яка складається з 4 ФО: *сьома вода на киселі, через вулицю бондар, зайвий рот, чужа кістка* – «*Вона йому тітка, а він їй через вулицю бондар*» (укр. прислів'я) [7: 36]. Ці фразеологізми не заперечують наявності далеких родичів, але вказують на їх обтяжливість, підкреслюють важливість для українського народу саме близьких кровних стосунків.

Про ставлення до дітей у родині говорить наступна підгрупа, що складається з 8 ФО: *поставити на ноги, під крило, пускати в світ, вмочувати (всмоктати) з молоком матері, з пелюшок, на роду написано, під стіл пішки ходити, без штанів під стіл бігати* – «*Та бачу, бачу, заговорила совість. Бо грішний. Але я не хочу брати під своє крило чуже зозулення*» (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа) [8: 87]. Ці одиниці вказують на опозицію дорослий-дитина та наголошують на недосвідченості, неготовності до повноцінного життя тих, хто *під стіл пішки ходять, без штанів під стіл бігають* та підкреслюють необхідність їх виховання – *поставити на ноги, пустити в світ*. Сам процес виховання дитини треба починати з народження (*з пелюшок, вмочувати (всмоктати) з молоком матері*), хоча певна кількість ФО не заперечує фатальності – *на роду написано*.

Окремим предметом дослідження є фразеологічні одиниці, які узагальнюють методи виховання, оскільки вони не вказують на вихователя як члена родини, а лише об'єктивують принципи, що характеризують методичну базу української педагогіки.

Узагальнюючи сказане, можемо стверджувати, що мовне вираження поняття «сімейне виховання» реалізує низку стереотипних уявлень про

родину як частину соціуму. Так сім'я відмежується окремо від громади як територіально (16 ФО), так і специфічною системою стосунків (27 ФО). У свою чергу, категорія взаємин у родині не є одноманітною, а охоплює як негативні, так і позитивні моменти співіснування, що допомагає з різних сторін розкрити сутність поняття «сімейне виховання». Фразеологічні одиниці, що вербалізують назване поняття, усебічно інтерпретують ментальні уявлення українців про щасливу родину (22 ФО) та негативно оцінюють самітників (11 ФО). Одним із завдань родини є виховання дітей (8 ФО).

Перспективним для нашого дослідження є докладний аналіз одиниць, які об'єктивують автостереотипні етнічні уявлення українців про створення родини, що допоможе більш глибоко зануритися в систему уявлень про поняття «сімейне виховання», відображену за допомогою фразеологізмів української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Годзь Н. Б.** Культурні стереотипи в українській народній казці: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / Н. Б. Годзь; Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2004. – 19 с.
2. **Иная ментальность** / [Карасик В. И., Прохвачева О. Г., Зубкова Я. В., Грабарова Э. В.]. – М.: Гнозис, 2005. – 352 с.
3. **Русова С. Ф.** Теорія педагогіки на основі психології / Русова С. Ф. // Вибрані педагогічні твори. – Чернівці: РВК «Деснянська правда», 2008. – С. 8 – 143.
4. **Селиванова Е. А.** Новые векторы исследования фразеологии в современном парадигмальном пространстве лингвистики / Е. А. Селиванова // *Реміє народу слованських ІІ.* – Ostrava, 2005. – С. 14 – 22.
5. **Селіванова О.** Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава: Довкілля, 2006. – 716 с.
6. **Словник української мови.** Академічний тлумачний словник 1970 – 1980. – [Режим доступу]: <http://sum.in.ua/>.
7. **Словник фразеологізмів української мови** / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.] – К.: Наукова думка, 2008. – 1104 с.
8. **Ужченко В. Д., Ужченко Д. В.** Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко – К.: Освіта, 1998. – 224 с.
9. **Українознавство в національній школі** / [С. Домбровський, Р. Скульський, М. Стельмахович, Б. Ступарик, В. Хрущ]. – Івано-Франківськ: [б.в.], 1995. – 135 с.
10. **Шведова М. О.** Вербалізація образних стереотипів сприйняття часу в російській мові: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філолог. наук: спец. 10.02.02 «Російська мова» / М. О. Шведова / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – 18 с.